

प्रकरण चौथे

नाटयछटेतील सामाजिक विचारांचा अभ्यास

मराठी वाङ्मयाच्या उपेक्षित मानक-सांपैकी नाटयछटाकार दिवाकर हे एक नाव होय. तसे पाहिले तर त्यांच्या नाटयछटा ही उपेक्षितच राहिल्या म्हणून तर त्यांच्या नंतर ५२ वी नाटयछटा कुणी लिहू शकले नाही. इथे आपल्याला दिवाकरांच्या नाटयछटांचा सामाजिक दृष्टीकोनातून विचार करावयाचा आहे, अभ्यास करावयाचा आहे तो करित असताना सहज प्रश्न पडतो की, दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेतून सामाजिक योगदान काय दिले ? यादृष्टीने यात नाटयछटांचा उहापोह केला आहे.

त्यांच्या नाटयछटेत सामाजिकता येते ती कशी येते तर व्यक्ती जीवनाच्या सुखःदुखाचे भावस्पर्शित्व रेखाटत असताना ही सामाजिकता सामाजिक निती नियमातून व्यक्त होताना दिसते. तत्कालीन सामाजिक अन्यायाची जाणीव आणि या अन्यायाबद्दल जबरदस्त चीडही संवेदनाक्षम अशा दिवाकरांच्या मनात होती. ही चीड प्रकर्षाने 'कोण मेले म्हणजे रडुं येत नाही!' या छटेत व्यक्त झाली आहे. तत्कालीन समाजाची विधवेकडे पाहाण्याची दृष्टी महाभयंकर होती. अशा विधवांचे जीणे म्हणजे जगून मेल्यासारखी अवस्था. आजही ही स्थिती पूर्णपणे बदलली आहे असे आपणास म्हणता येत नाही. आजच्या काळात स्त्रीकडे बघण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन जरी पूर्णतः बदललेला नसला तरी आजची स्त्रीच स्वतःचे स्थान निर्माण करण्यासाठी स्पर्धेत उतरली आहे. मी आता अबला राहिलेली नसून सबला झाली आहे असे ती आज ताठ मानेने जगाला सांगू लागली आहे. 'हम भी किसीसे कम नहीं।' या उक्तीनुसार ती पुरुषांच्या खाद्याला खांदा लावून प्रत्येक क्षेत्रात यशस्वी पाऊल टाकू लागली आहे. प्रत्येक क्षेत्रात आघाडीवर राहून तिने जगाला दाखवून दिले आहे की, आता आम्हाला जगण्यासाठी पुरुषांच्या आधाराची गरज नाही.

स्वतंत्ररीत्या आम्ही जीवन जगू शकतो असे स्वाभिमानाने जगताना तिने तिच्या पायात असणा-या अंधःश्रद्धेच्या शृंखला तोडून टाकल्या आहेत आणि ती अधिक सुसह्य होऊ लागली आहे.

दिवाकरांच्या काळाचा विचार करता तत्कालीन स्त्री पूर्णपणे पुरुषांच्या आधाराने जीवन जगत होती. तिच्या मनात रुढी, परंपरेची वंधने कोरली गेली असल्याने ती पुरुषांना पर्यायाने समाजाला भिऊनच आपली जीवननौका हाकीत होती. बालपणी माता-पित्यांचा, तरुणपणी पतीचा आणि वृद्धापकाळात मुलाच्या आधाराने तिचा आपले जीवन जगावे लागत होते असे असताना जर तिचा अचानक तारुण्यात वैधव्य आले तर, तिचे ते वैधव्य म्हणजे दुसरे मरणच ठरे.

याशिवाय याकाळात स्त्री उंबरठ्याच्या आतच होती. चार भिंतीत वावरल्यामुळे चूल आणि मूल एवढंच तिचं विश्व होतं ती सासुरवास सहन करित होती. उपाशी राहात होती. कुणी मारलं झोडलं तरी न कुरकुरता भरल्या डोक्यानं नि मुक्या ओढीनं दिवस घालवत होती. 'चार दिवस सासूचे चार दिवस सुनेचे' या म्हणीप्रमाणे सून सासू झाली की तिचे दिवस यायचे नि मग ती राज्य करायची. आपल्याला त्रास झाला होता म्हणून सुनेला छळायची आपला राग तिच्यावर काढायची हे सगळं वाईटच होतं पण शेवटी का होईना तिचं राज्य आल्यामुळे ती रिकामी होत होती. आपला राग सुनेवर काढल्यामुळे तिच्या मनातील घुसमट बाहेर पडत होती. आतून ती रिती होत होती. अशा पध्दतीने एक स्त्री दुस-या स्त्रीच्या दुःखाला कारण ठरते. ववचित दुःख पीडित स्त्रीला नावे ठेवण्यास स्त्रीच पुढे असते. दिवाकरांनी हाच मुद्दा या छोट्या मांडला आहे. वैधव्य येणारी आपली मुलगी असली तरी देखिल अशा विधवेच्या आईला, तिने लवकर मरावे एवढेच नव्हे तर तिने जगूच नये असे वाटे.

उतरे तर अशा विधवा स्त्रीला आपल्या पतीच्या जिव्जाचे दुःख होऊ नये, तिने ते विसरावे. तिचे जीवन सुसह्य कसे होईल यादृष्टीने प्रयत्न करण्याऐवजी ती मरणाला शक्य तेवढ्या लवकर कशी सामोरी जाईल असेच

प्रयत्न केले जात आणि तिला जगणं मुश्कील करुन टाकत. अशी स्त्री मेली तरी तिचे कुणालाच काही वाटत नाही. मेली वरी मेली म्हणून निःश्वास टाकला जाई. हे झालं विधवेचे दुःख.

एखाद्या स्त्रीला पती जिवंत असताना मरण आले तर अशा स्त्रीबद्दल तत्कालीन परिस्थितीतही आणि आजही बोलले जाते की, वरे झाले. सवाष्ण मेली ? भाग्यवान आहे ! म्हणजे स्त्री मेली मग ती विधवा असो किंवा सवाष्ण असो तिच्या मरणाचे दुःख होण्याऐवजी आनंदच व्यक्त केला जातो असा आसुरी आनंद साजरा करणारा समाज आणि त्याची प्रवृत्ती याविरुद्ध आजच्या स्त्रीने बंड केले असे बंड त्या काळात स्त्रीया करू शकत नव्हत्या. यादृष्टीने विचार करता दिवाकरांनी आजच्या स्त्रीच्या विकासाची पायाभरणी ही छटा लिहून आपले विचार व्यक्त करुन त्या काळातच करुन ठेवली असे म्हणावे लागेल. बंधने वाढली की, ती तोडण्याची प्रवृत्ती उफाळून येते; याच नियमानुसार आजची स्त्री घरातून बाहेर पडली. स्वतःसाठी बंद असलेली ज्ञानाची कवाडे तिने उघडली आणि आपले कर्तृत्व तिने सिध्द केले. विसावे शतक संपताना स्त्रीने सा-या जगाला दाखवून दिले आहे की, जगातील कोणतेही क्षेत्र स्त्रीच्या कर्तृत्वाना अप्राप्य नाही. तिने अंतराळात पतेश केला, अंटार्क्टिकाच्या अज्ञात प्रदेशात तिने पदार्पण केले. रणभूमी, रंगभूमी असो वा जीवनातील संघर्ष असो ती तेवढ्याच तेजाने तळपते. असे असतानाही 'स्त्री' म्हणून तिचा वेगळा उल्लेख केला जातो, तेंव्हा मात्र मन व्यथित होते.

दिवाकरांच्या नाटयछटेतून जे सामाजिक विचार आले आहेत तेच मुळी अनुभूतीशी प्रामाणिक राहून त्यावर त्यांनी जे चिंतन केले त्या चिंतनातून प्रसविलेले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या साहित्यातील वास्तव पाहाण्यासाठी आपल्याला सामाजिकतेकडेच वळावे लागते. सामाजिक वाटचाल सुकर होण्यासाठी दिवाकरांनी नाटयछटेतून त्यादृष्टीने केलेला प्रयत्न वाखाणण्याजोगा असाच आहे.

मानवी समाजाला भेडसावणा-या ज्या अनेकविध समस्या आहेत, त्यामध्ये व्यसन ही एक महाभयंकर अशी समस्या आहे. या समस्येवर दिवाकरांनी 'पोरटे मुळावर आले!' या छोट्या प्रकाश टाकला आहे. व्यसन मनुष्याच्या आयुष्याची धुक्याण कसे करते हे यात त्यांनी दाखवून दिले आहे. माणसाचे आयुष्य म्हणजे काचेचं भांडं असते. त्याला कधी तडा जाईल हे सांगता येत नाही. मानवी आयुष्य इतके अल्प झाले की, कधी कधी तर वाटते ते क्षणिकच झालं आहे. आणि याला कारण माणूस आणि त्याला जडलेली व्यसने हेच आहे. मादक द्रव्ये आणि जुगार यामुळे व्यसनाधीन झालेल्या लोकांची आयुष्ये लयाला गेली. अशा व्यसनापायी खरा त्रास होतो तो त्याच्या कुटुंबियांना. आपल्या व्यसनापायी ते कुटुंबाला अगदी देशोधडीला लावतात. समाजात आजही आपण पाहता, एखाद्या व्यक्तीला व्यसन जडते ते त्याच्या वाईट संगतीच्या मित्रांमुळे. प्रथम एकदा-दोनदा मित्र दारु पाजतो अथवा जुगार खेळण्यासाठी पैसे देतो. पण व्यसन जडण्यास तेवढेच निमित्त पुरेशे असते; आणि मग अशा व्यसनासाठी सामान्य कुटुंबातील माणसाला प्रसंगी चोरीही करावी लागते. त्याला जडलेली सवय गप्प बसू देत नाही. मग अशी व्यक्ती त्या व्यसनात वाहवत जाते. नंतर पश्चाताप होऊनही उपयोग नसतो. कारण वेळ कॅव्हाच निघून गेलेली असते. या छटेतील व्यक्तीही अशीच आहेच मित्रांच्या वाईट संगतीतून त्याला व्यसनाची सवय जडते. घरातून पैसे मिळणार नाहीत अर्थात घरात नाहीत हे लक्षात आल्यानंतर तो चोरी करतो. परंतु त्याने केलेली चोरी उघड होते. आता आपण केलेली चोरी सर्वांना कळणार व आपली नामुष्की होणार या भीतीने तो कालपरवापर्यंत अगदी रात्रीसुद्धा चांगला असणारा अचानक त्याच्या मृत्यूची बातमी पसरते. त्याने हा चोरीचा खरा आरोप सहन होणार नाही म्हणून अफू खाल्ली आणि कायमचाच झोपून गेला. पण मागे असणा-या बिचा-या बायकोने दुःख, त्याला काही सीमाच नाही. तिला अजून मूल नाही. परंतु नुकतेच तिला दिवस गेले आहेत. खरे तर तसे पाहता गर्भित वाढणारे मूलच आता तिचा एकुलताएक आधार आहे. शिवाय त्याला अजून

कसलेच जगाचे ज्ञान नाही. तोच त्याच्यावर बापाच्या मुळावर आल्याचा शिवका बसतो. खरे तर बाप त्याच्या वाईट कृत्याने स्वतः हून मेला. असे असताना पोटात वाढणा-या त्या निष्पाप मुलाला का म्हणून दोष घायचा ? पण नाही! आपला समाज त्याच्या चालीरीती, विशेषतः प्रवृत्ती इतक्या घातक ठरतात की, त्या समाजाला एवढे ही कळू नये की, जन्माअगोदर त्या मुलांवर आपण मुळावर आल्याचा शिवका मारल्यामुळे ते मूल उमलण्या अगोदर कोमेजून जाणार नाही का ?

सामाजिक लंग्य दाखविण्यासाठी नाटयछटा हे एक पश्चाची अस्त्र म्हणून दिवाकरांनी वापरलं. या आपल्या अस्त्राद्वारे मानवी जीवनातल्या सूक्ष्म-अतिसूक्ष्म अशा घटकांनाही स्पर्श केला. आणि म्हणूनच त्यांच्या नाटयछटांतून उत्कट अनुभूतीचा कलात्मक अनुभव वाचकाला सतत येत राहतो. भारतीय संस्कृतीत पुनर्जन्मावर विश्वास असल्याने घरात येणा-या नवजात बालकाला पूर्वजांचे आगमन म्हणून आनंदाने स्वीकारले जाते. पण दिवाकर मोठे मिष्किल आणि या सगळ्या कल्पनात्मक जाणीवेकडे तीरकस नजरेने बघणारे आहेत आणि म्हणूनच त्यांच्या 'म्याऊं - म्याऊं - म्याऊं!' या छटेत मुलीकडे पुनर्जन्म घेऊन येणारी आई स्वयंपाक घरांतून डोक्यात लाटण्याचा प्रसाद खाऊन आनंदाने बघते. या छटेत 'मांजर' या प्राण्याला वोलके केले आहे. आणि त्याच्या करवी मानवी वृत्ती - प्रवृत्तीवर नेमकेपणाने बोट ठेवले आहे.

माणसाला आपलेपणाच्या नात्यांचा फार हव्यास असतो. मग आपल्या असणा-या व्यक्तींनी कितीही राग-राग केला तरी तीच त्याला प्रिय असतात. भारतीय संस्कृतीत अगदी पुरातण काळापासून माणसाच्या मरणोत्तर काळात त्याचे श्राध्द घालण्याची प्रथा रुढ आहे. जिवंतपणी त्याचे कितीही हाल होवोत परंतु मरणानंतर मात्र गोडधोड करून त्याचे श्राध्द मोठ्या थाटाने केले जाते या छटेत श्राध्द या पारंपारीक रुढीवर प्रकाश टाकला आहे. चित्रमयता हे

दिवाकरांच्या नाटयछटेचे एक मूलभूत अंग आहे. त्याचा या छटेद्वारे पुन्हा एकदा वाचकाला प्रत्यय येतो.

विनोदाचा बुरखा पांघरून दिवाकरांनी सामाजिकतेचे उद्बोधन केले आहे. यादृष्टीने त्यांची 'शिबी कोणा देऊं नरो!' ही छटा अभ्यासण्यायोग्य आहे. या छटेतील परिणाम न सांगता तो आपोआपच व्यक्त झाला आहे. या छटेचा नायक पेशाने मास्तर आहे. तो 'शिबी कोणा देऊं नरो' असे शिकवीत सव्वीस ओळीत चौदा इरसाल शिव्या देऊन जातो. केवळ नवी पिढीच विघडायला लागलेली नसून जी स्वतःला जबाबदार समजते तीच पिढी विघडायला लागलेली आहे हेच यातून दिवाकरांनी दाखवून दिले आहे.

'एका दृष्टीने साहाय्यच केले आहे !' या छटेत पुनर्विवाह बालाजरठविवाह यासारख्या गहन समस्येवर प्रकाश टाकला आहे. या छटेचा नायक हा भाऊसाहेब आहे. तो सुधारणावादाचा पुरस्कर्ता आहे. याउलट या छटेचा खलनायक आहे तो पेन्शनित गेलेला एक पेन्शनर आहे. साठी ओलांडून गेलेला हा पेन्शनर इतरांना ओरडून पुनर्विवाह करावा म्हणून सांगतो आहे, पण स्वतः मात्र 12-13 वर्षांच्या मुलीशी विवाह करून रिकामा झाला आहे. इतरांना पुनर्विवाह करा म्हणून सांगणारा हा पेन्शनर भली मोठीच्या मोठी व्याख्याने देऊन पुनर्विवाह घडवून आणू पाहातो आहे. पण जेव्हा पुनर्विवाह करण्याची वेळ त्याच्यावर येते तेव्हा मात्र तो हात झाडून रिकामा झाला आहे. कोवळ्या वयाच्या मुलीशी लग्न करून एकप्रकारे आपण पुनर्विवाहास साहाय्यच केले आहे; ते कसे तर आता आपण वयाची साठी ओलांडलीच आहे. तेव्हा आता आपण असे कितीसे जगणार आहोत ? लवकरच आपण मरणार आणि मग ज्या कोवळ्या मुलीशी लग्न केले आहे ती विधवा होऊन तिचा पुनर्विवाह करावा लागणार असे अथमपणाचे समर्थन तो सुधारणावादी भाऊसाहेबांना ऐकवतो. त्याचे हे समर्थनाचे वक्तव्य कुणाही व्यक्तीला भयंकर चीड असणारे असेच आहे.

तत्कालीन समाजात सुधारणावादाना विरोध करणारी मानवीवृत्ती दुर्गुणांचे समर्थन करणारे निर्लज्ज युक्तिवाद कशी सुचवित होती याचे ही छटा ठळक उदाहरण म्हणावे लागेल.

समाजास प्रगतीपथावर नेहू पाहाणा-या व्यक्तीचे खर्चीकरण करण्यात त्या व्यक्तीची तो करीत असलेल्या चांगल्या कामातून त्याची फारकत करण्यात याच समाजातील काही अधमप्रवृत्तीची मंडळी की, ज्यांच्या मनात कुठे तरी सुप्तावस्थेत दुर्गुणांचे साम्राज्य पसरलेले असते अशी मंडळी सुधारणा घडवू पाहाणा-यास भागे ओढीत असते.

दिवाकरांच्या नाटयछटांमध्ये स्त्रीयांची असहायता अनाथ विधवांची अनुकंपनियस्थिती आणि पुरुषांची अरेरावी यासारखे विषय जागोजागी विखुरलेले दिसतात. 'अशा शुभदिनी रडून कसे चालेल ?' या छटेत त्यांनी विधवेची अनुकंपनिय स्थिती वर्णिली आहे. तरुण विधवा मुलगी घरात असताना पित्याने आपली पहिली पत्नी वारली म्हणून दुस-या लग्नाचा थाट मांडला खरे तर घरात असणा-या विधवा मुलीच्या मनःस्थितीचा विचार न करता घेतलेला हा पित्याचा निर्णय क्रूर वाटतो. या छटेचा प्रारंभ विधवा मुलीच्या कल्पनाराज्याने सुरु झाला आहे. ती आपल्या पतीसमवेत घालविलेल्या निकट सहवासाच्या खोटेगा भासाबरोबर उत्कंठेने खेळते हा भास भंगणारा आहे हे माहीत असूनही ती त्या मनोराज्यात स्वतःला विसरून जाते. एवढ्यात दारात वाजत-गाजत पित्याच्या लग्नाची मिरवणूक येते त्याबरोबर तिचे तिच्यादृष्टीने गोड असणारे भासरूपी स्वप्न भंगते. आणि तिला वास्तवाची जाणीव होते. साहजिकच तिला हा आवेग सहन न होऊन ती रडू लागते. परंतु पित्याचे लग्न असलेला हा दिवस म्हणजे शुभ दिवस होय. तेंव्हा आपल्याला अशा शुभदिनी रडून चालणार नाही. अशी आपली आपणच समजूत घालून घेते. गडक-यांनी जेवढ्या समर्थपणे आपल्या 'एकच प्याल्यांत' सिंधूचे दुःख, तिचे कारुण्य प्रकट केले आहे तितक्याच प्रखरतेने दिवाकरांनी या विधवा तरुणीचे कारुण्य टिपले आहे.

तरुण विधवा म्हटले की, तिच्यावर कुणीही आपला मालकी हक्क गाजवावा अशीच काहीशी स्थिती दिवाकरांच्या काळात असावी. शिवाय तिची कुणीही छेड काढावी आणि ती तिने निमूटपणे सहन करावी. 'ए! फारच बोवा!' या छटेत अशाच एका तरुण विधवेची स्वतःला पांढरपेशे समजणा-या व्यक्ती कशी टर उडवितात ते चित्रित केले आहे.

समाजात आपल्याला विविध स्वभावाचे मानवी चेहरे पाहावयास मिळतात. त्यातल्या त्यात संधीसाधू आणि स्वार्थी लोकांचाच भरणा अधिक पहावयास मिळतो. माणसाचा स्वभाव त्याच्या नकळत वागण्यातून व्यक्त होत असतो. प्रेताच्या टाळूवरचे लोणीदेखिल खाणारी मंडळी राजरोषपणे समाजात वावरत असताना आपल्याला दिसतात. नेमके याच मानवी प्रवृत्तीवर दिवाकरांनी 'म्हातारा इतुका न | अवघें पाउणशें वयमान ||' या छटेत बोट ठेवलेले आहे. या छटेत एका दुष्ट माणसाचे चित्र हुबेहुब, वास्तव आणि अकृत्रिमरीत्या रेखाटले आहे. ही छटा वाचत असताना यातल्या या दुष्ट माणसाला आपण आपल्या सभोवताली पाहात असल्याचे जाणवते. दुस-या व्यक्तीचे दिवाळे काढीत आपल्या घरात दिवाळसण साजरा करणा-या व्यक्तीचे चित्र त्याच्या दुष्टपणासह यात साकार केले आहे. 'काट्या! अजून कसे तुला जगांतले ज्ञान नाही ?' या छटेतही अशाच एका नीच माणसाचे चित्र रेखाटले आहे.

'कशाला उगीच दुखवा!' या छटेत दिवाकरांनी स्पर्धेच्या युगातली नोकरी-धंद्यातील स्थिती नेमकेपणाने मांडण्याचा प्रयत्न केला आहे. या छटेतील हेडक्लार्कला निवांत बसायला सुध्दा फुरसत नाही. एक जागा (नोकरीची) भरावयाची आहे त्यासाठी असंख्यजण त्या हेडक्लार्कला भेटण्यासाठी येताहेत. त्या सर्वांना सराईतपणे तोंडदेखले बोलण्यात तो मोठा वस्ताद आहे. शिवाय ही रिकामी ऑफीसमधिल जागा आपल्या मुलाला सोडून इतरांना मी ती कशी मिळू देईन असा विचार करणारा हा हेडक्लार्क आपल्याच भातावर डाक ओढून घेऊ पाहातो आहे. आणि वर म्हणतो एखाद्याचे मन दुखवण्यापेक्षा 'हो' ला 'हो' म्हणून सोडून घावे. आजही नोकरी मिळविण्याची स्थिती यापेक्षा वेगळी

नाही. दिवाकरकालीन नोकरीतील स्पर्धेपेक्षा आज किती तरी पटीने ही स्पर्धा वाढली आहे. इतकेच नव्हे तर आज प्रत्येक क्षेत्रातील स्पर्धा पराकोटीला गेली आहे. त्यामुळेच आजच्या काळाला स्पर्धेचे युग म्हणून संबोधले जाते. या स्पर्धेच्या युगात टिकण्यासाठी माणूस आटोकाट प्रयत्न करताना दिसतो. परंतु त्या-त्या क्षेत्रात असणारी मानवी भ्रष्टाचारी वृत्ती यात सामान्य माणसाना सहजासहजी यशस्वी होऊ देत नाही. आज तर ही स्पर्धा इतकी उग्र रूप धारण करून बसली आहे की, प्रत्येकजण स्वतःलाच विचारतो आहे की या स्पर्धा प्रवाहात आपले स्थान नेमके कुठे शोधायचे ? त्यातच आज जिकडे-तिकडे वशिलेबाजी, विद्वेष, पैसे यावर नोक-या मिळवाव्या लागताहेत मग प्रश्न पडतो, शिक्षणाचे आपल्याला काय दिले ? दुस-या बाजूने विचार करता असे जाणवते की, शिक्षणाचा संबंध उपजिविकेशी जोडणे तसे चुकीचे आहे. आजच्या युगात शिक्षण हे अपुरे पडत चालले आहे. ज्या शिक्षणापासून बळ मिळत नाही, स्वतःच्या पागावर उभे राहाण्याची ताकद येत नसेल तर ख-या अर्थाने त्या शिक्षणाचा तो पराभव म्हणावा लागेल. हजारो विद्यार्थ्यांना दरवर्षी विद्यापीठे पदव्या देतात. पण त्या पदव्यांना आज व्यवहारात किती किंमत आहे. समाजात आपल्याला दिसते की सामर्थ्यसंपन्न, श्रीमंत व्यक्तीकडे लोकांची वर्दळ असते परंतु पदवीप्राप्त युवकांकडे कोणीच येत नाही. मला मान्य आहे की, प्रत्येक विद्यार्थ्यास आपल्याकडे किमान विश्वास आहे असा ध्यास असला पाहिजे. परंतु आज समाजाकडे डोळसपणे पाहिल्यावर लक्षात येते की समाजातच विश्वास कमी झाला आहे आणि युवकांचे अधःपतन सुरु आहे. समानता हे जीवनमूल्य आज हद्दपार होताना दिसते आहे. दिवाकरांना मानवी स्वभावाचे, त्याच्या वृत्ती-प्रवृत्तीचे ज्ञान फार सखोल होते हे 'कारण चरित्र लिहायचे आहे !' आणि 'सायकॉलॉजिकली' या दोन छटांमधून आपल्या लक्षात येते.

'कारण चरित्र लिहायचे आहे' या छटेत दिवाकरांनी समाजात उफाळलेल्या भोंदूगिरीवर कडाडून हल्ला चढविला आहे. समाजात आणि साहित्यातही खोट्या प्रतिष्ठेत वावरणारी माणसे आपल्याला पावलोपावली

पाहावयास मिळतात. या छटेत एका नामांकित लेखकाने बाळाभाऊचे चरित्र लिहिण्याचे काम घेतले आहे. खरे तर या लेखकाला बाळाभाऊचे खरे स्वरूप काय आहे हे माहित आहे परंतु शेवटी समाजापुढे त्याला साहित्यकृतीच्या माध्यमातून पेश करताना मात्र खरे लिहून थोडेच चालते ? असे म्हणून पूर्णपणे बाळाभाऊंच्या चरित्राचा मोहरा बदलला आहे.

कलावंत हा संपूर्णतः सज्जन असतो. त्याच्या साहित्याकृतीत तर तो तसाच येतो. जगतोही तसाच. (अर्थात यालाही अपवाद असतात) पण ऐहिक जीवनात अशा सज्जन माणसाला चटकेच सोसावे लागतात. आणि मग त्याच्यातला माणूस क्षणिक तामसरूपाने प्रगटतो. त्याचे दर्शन आपल्याला दिवाकरांच्या 'एका हलवायाचे दुकान' या छटेत घडते. हा हलवाई साखरेची पाखरे तयार करतो. ती सगळीच गोड असतात. इतकेच नव्हे तर तो म्हणतोही - 'रावसाहेब, माझें कामच असे गोड आहे!' पण त्याचवेळी पोरांच्या त्रासाला कंटाळून 'अरे पोस्ट्यांनो, तुम्ही गप बसतां की नाही ? का या चुलीत घालून तुम्हा सगळ्यांना भाजून काढूं? तुमची आई कोठे जळाली वाटते?' - असा हा कलावंत घरात मात्र विस्तव असतो. मात्र क्षणभरच! ही छटा वाचताच नारायण सुर्व्यांच्या अशा आशयांच्या कवितांची आठवण प्रकर्षाने होते.

शतकानुशतके मानवाला लागलेला कलंक म्हणजे दारिद्र्य होय. स्वतः दिवाकरांच्या आयुष्यातही अखेरपर्यंत दारिद्र्याने पाठपुरावा केला. जणू हे दारिद्र्य त्यांच्या पाचवीलाच पुजले होते. 'देवा! मीच मंगळ जर जन्माला आलो नसतो-!' ही छटा दिवाकरांनी दारिद्र्याने गांजलेल्या स्वतःच्याच संसारावर लिहिली आहे असे वाटते. पदोपदी बसणारे दारिद्र्याचे चटके; त्या चटक्याने स्वतः बरोबर कुटुंबाला विशेषतः बायकोला कसे हैराण केले होते याचे मार्मीक चित्रण या छटेत आले आहे. कुटुंबवत्सल दिवाकरांनाही स्वतःच्या घरातील असाहयता भेडसावून जाते. त्यांना आपल्या नोकरीतील पहिली कित्येक वर्षे दरमहा १५ रु. पगारावर काढावे लागले होते. आणि त्यामुळे मनात असूनही त्यांना आपल्या मुला-बाळांची अथवा बायकोची कोणत्याही प्रकारची हौस पुरी

करता आली नव्हती. सहाजिकच ही खंत त्यांच्या मनात सारखी वोचत होती. सामान्य जीवन जगणा-या व्यक्तीला देखिल मनात कुठे तरी वाटत असते की आपणही आपल्या कुटुंबाला हौसेखातर त्यांच्या मनासारखे वागवावे. परंतु हे शक्य करावयाचे म्हणजे त्याला आर्थिक प्राप्तीही तशाच प्रकारची असावी लागते. रोजचे जीवनव्यवहार ज्याला आपल्या पगारावर पार पाडता-पाडता नाकी दम येतो तो काय आणि कसली हौस पुरविणार ? दिवाकरांना तर दरमहाच्या पगारावर असले चोचले (सामान्य लोकांच्या दृष्टीने ते चोचलेच ती हौस नव्हेच) पुरविणे शक्यच नव्हते. त्यामुळेच ते वैतागले होते. या वैतागापोटी त्यांच्या मनात साचलेली तडफड उद्वेग हे सारे त्यांनी या छटेत एका दारिद्री, दुर्दैवी माणसाच्या आत्मगताच्या निमित्ताने बाहेर टाकले आहे.

जगण्यापुढे मृत्यूची जाणीव किती क्षीण आहे हे दाखवून देणारी छटा म्हणजे 'अहो, आज गि-हाईकच आले नाही !' हातावर पोट भरणा-या व्यक्ती दुस-याच्या दुःखातही सुख कशा मानतात त्याचा उत्कट अविष्कार म्हणजे ही छटा होय. जीवन जगत असताना माणसाला नानाविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. असाच एक जीवनातील अती सूक्ष्म अनुभव शब्दांत पकडण्याचा दिवाकरांनी येथे प्रयत्न केला आहे. गावात प्लेगची साथ आल्याने अनेकजण मृत्यूमुखी पडत आहेत पण विद्या-या या गोव-या विकणा-या दुकानदाराला पोटामुळे त्याचे विशेष दुःख न होता उलट आज आपल्या दुकानात गि-हाईक न आल्यामुळे दारुलांबी खिशात पैसे नाहीत ! असे तो सांगतो. एकीकडे घरात तेल, मीठ नसल्यामुळे बायको गागते आहे, भांडते आहे. तर दुसरीकडे याच दुकानदाराच्या गोव-या वाहण्यावर पोट भरणारी कोंडावाई आज काम नसल्यामुळे पैसे नाहीत म्हणून दुकानदाराजवळ कुरकुरते आहे. यातच भर म्हणून दौलतशेट दिल्या पैशांच्या वसुलीसाठी दुकानदारापाठीमागे तकादा लावतो आहे. परंतु या सर्व प्रसंगांना दुकानदार मोठ्या धैर्याने तोंड देतो. आणि देणेक-यांना उघा संध्याकाळच्या आत सगळे पैसे चुकते करतो असे आत्मविश्वासाने सांगतो.

स्वार्थी वृत्तीने समाजाला दुटप्पीपणाने वागायला शिकविले आहे. यातूनच समाजात दांभिकता शिरली आहे. विशेष म्हणजे याची खंत ही कुणाला वाटत नाही 'तनू त्यागितां कीर्ति मागें उरावी | कशाला ?' या छंदेत दिवाकरांनी असेच उपरोधातून सामाजिक व्यंगाचे दर्शन घडविले आहे. थोरा-मोठयांचे पुतळे उभारून, सार्वजनिक क्षेत्राला त्यांची नावे देऊन त्यांचा ऋणातून आणि शिकवणूकीतूनही मुक्त होऊन जायचा सोयिस्कर आणि सोपा मार्ग, लोकांनी शोधून काढला आहे. त्यांना पुतळा उभारण्यात त्यांच्या नावाच्या सवंग चेष्टा करण्यात रस असतो. विचार संवर्धनात नाही. अलिकडे, पुण्यात दिवाकर ज्या घरात राहात होते त्याच्या जवळपासच्याच एका रस्त्याला की चौकाला खुद्द दिवाकरांचेच नाव देण्यात आल आहे. या छंदेत चिरंतन सत्य शोधणारी वृत्ती शेक्सपीअरची होती म्हणून शेक्सपीअर हा चिरंतन आहे ते एका ससाण्याच्या रूपातून दिवाकरांनी व्यक्त केले आहे.

तत्कालीन काळातील सर्वात महत्त्वाची सामाजिक समस्या कोणती असेल तर ती प्लेगच्या साथीच्या रोगाची होय. प्लेगची साथ एखाद्या गावात आली की, गावेच्या गावे उजाड होत असत. किड्या-मुंग्यांसारखी माणसे मरायची. एकाला पोहचवून येईपर्यंत दुस-याला नेहण्याची तयारी करावी लागत असे. शिवाय त्या काळात रोगप्रतिबंध लसही उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे माणसे गुरांदोरांप्रमाणे मरत असत. याचा फायदा मागे राहिलेली संधीसाधू मंडळी उठवित असे. याचा उत्तम नमुना आपल्याला 'म्हातारा इतुका न अवघें पाउणशे वयमान ' या छंदेत पाहावयास मिळतो. यातील यमू आणि तिचा मुलगा दामू हे दोघेही प्लेगला बळी पडले. यमू प्लेगने गेल्याचे दामूने त्याच्या चुलत मामाला पत्राने कळविले होते. परंतु तेव्हा हे माण आपल्या नातवाचा दिवाळसण साजरा करण्यात गुंतले होते आणि जेव्हा दामूही प्लेगमध्ये गेल्याचे दामूच्या स्नेह्याचे या मामांना पत्र येते तेव्हा हे मात्र दम्याने गांजलेल्या अवस्थेत असतानादेखिल प्रवासाने आपल्या जिवाचे काही बरे वाईट होईल याचा विचार न करता यमूच्या घरादारांची व शेतांची व्यवस्था करण्यासाठी, स्वतःच्या कळात

घेण्यासाठी काही अडचणी तरी येणार नाहीत ना? अशा विचारात हा दुष्ट मामा पडलेला पाहून कुणाचेही मन विषण्ण होईल.

समाजात असणा-या रुढी, परंपरा या टोळस श्रध्देवर आधारीत असल्यानंतर त्यातून निकोप समाजाची निर्मिती होते. परंतु तोच समाज त्याच्या चाली, रीती, परंपरा या अंधश्रध्देवर आधारलेल्या असतील तर त्या समाजाची प्रगती कधीही होणार नाही. अशा या अंधश्रध्दा समाजात वोकाळलेल्या पाहून त्याला दिवाकरांनी कडाडून विरोध केला आहे.

दिवाकरांच्या नाटयछटेचा अभ्यास केल्यानंतर आपल्या असे लक्षात येते की, दिवाकर काळाच्या पुढे जाऊन विचार करतात, मते मांडतात यातूनच त्यांचे अलौकिकत्व सिध्द होते'.

रोजचा जीवनव्यवहार सुरळीतपणे पार पाडण्यासाठी माणसाने एखाद्या गोष्टीचे अनुकरण जरूर करावे परंतु ते करीत असताना त्याने आपली जीवनमुल्ये योग्य निकषांवर घासून घेतली पाहिजेत. त्याला एक प्रकारे धार चढली पाहिजे ती इतकी की, सभोवतालचा अंधार त्याने नाहीसा झाला पाहिजे. सामान्य माणूस जीवन जगत असताना विचारांची नेहमीच देवघेव करीत असतो. ही विचारांची देवघेव तो गप्पा मारण्यातून जास्तीत-जास्त करीत असतो. गप्पा मारत असताना त्याला काळाचे आणि वेळेचे ही भान राहात नाही. शिवाय या गप्पांतून काही विशेष साध्य होते असेही नाही. कित्येक वेळा तर या गप्पा निष्फळच ठरत असतात. या छटेतील विषय आहे गप्पा मारून झाल्यानंतर अचानकपणे बंबात टाकलेल्या विस्तवाच्या ठिणग्या वर उडत जाऊन त्या लागलीच कशा विझत आहेत हा! या ठिणग्या कितीही उंच उडाल्या तरी शेवटी त्या खालीच पडतात; शिवाय ती विझतेच; प्रश्न उरतो तो ती टिकली किती ? माणसाचेही जीवन असेच असते. माणूस कितीही मोठा असला किंवा एखादा सामान्य माणूस असला तरी त्याला मरण हे अटळ आहे. या जगात आला आहे याचा अर्थ तो एक दिवस मरणारच. इथं ही प्रश्न उरतो तो फक्त जगला किती? याचाच. एकदा मेला की तो परत काही जन्माला येऊ शकत

नाही. म्हणजेच पुनर्जन्म असतो असे जे म्हटले जाते ते थोतां आहे. असा माणसाचा पुनर्जन्म होत असता तर त्याच्या मरणानंतर उद्भवणारे जे प्रश्न आहेत ते उद्भवलेच नसते. दिवाकर म्हणतात - शेक्सपीअरच्या नाटकांसंदर्भात जे वाद निर्माण झाले, त्याचीच नाटके परंतु ती इतरांच्या नावावर छापली गेली. हा प्रश्न माणसाला पुनर्जन्म असता तर नक्कीच सुटला असता. अलिकडे मराठी वाङ्मयात ज्ञानेश्वर एक की दोन असा जो वाद चालू आहे तो ही वाद पुनर्जन्म असता तर उद्भवलाच नसता.

थोडक्यात मानवी व्यवहार योग्यप्रकारे पार पडावेत तसेच त्याला कोणतेही वाईट कृत्य करताना भिती वाटावी म्हणून माणसानेच पुनर्जन्म, स्वर्ग, नरक अशा कल्पना अस्तित्वात आणल्या. वाईट कर्म करून नरकात जाण्यापेक्षा आणि तिथल्या हाल-अपेष्टा सोसण्यापेक्षा चांगले कर्म करावे असे कुठे तरी त्याच्या मनाला वाटावे यासाठीच फक्त स्वर्ग-नरक किंवा पाप-पुण्याच्या कल्पना अस्तित्वात आल्या. त्यामुळे थोडे का होईना मानवी मनोविकार कमी होण्यास मदत झाली. आत्म्याचे विश्लेषण करताना दिवाकर म्हणतात - देह अस्तित्वात असल्याशिवाय आत्म्याला मानसन्मान मिळत नाही. एकट्या देहाला अथवा एकट्या आत्म्याला तशी शून्यच किंमत असते. एखादे मंदीर फार सुरेख बांधले आहे त्याचा कळसही तितकाच उंच आणि सुंदर आहे पण जर त्याच मंदीरात देवाच्या मूर्तीची प्रतिष्ठापना झालेली नसेल तर त्या मंदीराकडे कुणी बघणारही नाही. तद्वतच आत्म्याशिवाय देहाला व देहाशिवाय आत्म्याला महत्त्व प्राप्त होत नाही. अशा प्रकारे या छटेत दिवाकरांनी पाप-पुण्य, स्वर्ग-नरक आणि पुनर्जन्म ह्या सर्व मानवी कल्पना आहेत; ते थोतांड आहे आणि म्हणूनच त्याला कडाडून विरोध केला आहे.

२१ व्या शतकाच्या उंबरठ्यावर वावरणा-या भारत देशाला अजूनही अंधश्रद्धेच्या विळख्यातून पूर्णपणे बाहेर पडता आले नाही. काल - परवाच सांगली परिसरात एका लहान बालिकेला बळी देण्यासाठी प्रवृत्त करणा-या एका

जोडप्याला पोलिसांनी पकडले अशी वातमी वाचनात आली. विज्ञानयुगातही माणूस अंधः श्रध्देवर विश्वास ठेवून वाईट कृत्ये करण्यास धजवताना दिसतो.

दिवाकरांनी 'वाळ! या नारळाला धवका लावू नकोस वरे !' या छटेत पांढरपेशा वर्गातील लोकांच्या अर्धवट विचारांवर त्याच्या अर्धवट श्रध्देवर प्रहार केला आहे. या छटेत देवघरात ठेवलेला, पुजलेला नारळ वेणू आपल्या आईला खेळण्यासाठी मागते. परंतु दरवेळी काही तरी कारण सांगून वेणूची आई वेणूची समजूत घालीत असे. पण अशी समजूत तरी किती दिवस घालायची म्हणून की काय आई आपल्या मुलीला त्या नारळाचे रहस्य सांगते. वेणूच्या पणजोबाना एक दिवस स्वप्नात, घरांपुढील नारळाखाली राम लक्ष्मण सीतेचे दर्शन झाले. तेंव्हा तिथे त्यांना झाडाखाली नारळ पडलेला दृष्टीस पडला, स्वप्नातील श्रीरामप्रभुचे दर्शन आणि हा नारळ, याचा अर्थ हा प्रभुरामानेच आपल्याला प्रसाद दिला असे समजून त्या दिवसापासून हा नारळ देवघरात पुजला जाऊ लागला. पुढे योगायोगाने त्यांना भरपूर धनद्रव्य मिळाले. त्यामुळे साहजिकच त्यांचा त्या नारळावरील विश्वास अधिकच दृढ झाला. त्याच नारळाला पुढे सोन्याने मढविले. शेवटी वेणूने आईला प्रश्न विचारला की, आता या नारळात काय आहे ? या मुलीच्या बालीश प्रश्नाला आई उत्तर देते की, आता फक्त या नारळात कुचकी, सडलेली घाण आहे. अशा प्रकारे खोट्या प्रतिष्ठेत जगणा-या माणसांचे चित्र दिवाकरांनी या छटेत रेखाटले आहे.

'हे काय सांगायला हवे' या छटेत दिवाकरांनी परिक्षकांकरवी आपल्याला मानवी भ्रष्टाचारी वृत्तीचेच दर्शन घडविले आहे. आजच्या प्रमाणे दिवाकरांच्या काळात शिक्षणक्षेत्रातही वशिलेबाजी, चिड्ठगा, ओळखी, पैसे याचे वर्चस्व होते. यात कोणता नागुआण्णाच्या वायडीचा कुशा त्याला पास करण्याकरीता, त्याच्या ओळखीची व्यवती या परिक्षकांकडे वशिलेबाजी करण्यासाठी आलो आहे. दिवाकरांचे समाज निरीक्षण किती सूक्ष्म होते हे या छटेवरून आपल्या लक्षात येते.

‘त्यात रे काय ऐकायचंग!’ या छटेत श्रीमंत असणारा पालक आपल्या मुलाला शिस्त लावण्याऐवजी शिस्तभंग करण्यास भाग पाटणारा असा आहे. समाजात अशा प्रवृत्तीचे लोक आपल्याला राजरोसपणे वावरताना दिसतात. संस्कार हे जीवनातील महत्त्वाचे मूल्य आहे हे यांना माहितही नसते.

आपण समाजात वावरताना नेहमी बघतो की, माणूस एखाद्या शब्दाचा नको तेवढा वापर आपल्या बोलण्यातून करित असतो. ‘सायकॉलॉजिकली’ हा एक तशाच प्रकारचा वापरून - वापरून अगदी गुळगुळीत झालेला असा शब्द आहे.

‘रिकामी आगपेटी’ ही एक नाटयछटा. परंतु दिवाकरांनी या छटेचा रोजनिशीत उल्लेख केला आहे. तो निपात्री संवादात. ही छटा इतर छटांच्या मानाने आकाराने मोठी आहे. या छटेत वीस काडयांनी जगासंबंधीचे आपाआपले अनुभव सांगितले आहेत. मग त्यात कोणाला जग म्हणजे नाटक वाटते. तर कोणाला सर्कसही वाटते. कोणाला इथल्या सद्गुणी व्यक्तीचा छळ पाहावत नाही. तर कोणाला इथल्या अन्यायाविरुद्ध, विश्वासघातकीवृत्तीविरुद्ध बंड करावेसे वाटते. कोणाला या जगात पूर्णतः निसशा दिसते तर कोणाला याउलट पूर्ण प्रेमच दिसते. कोणाला आनंद दिसतो. कोणाला सडकी घाण, बीभत्सता दिसते. तर कुणी एक म्हणतो जगच अस्तित्वात नाही, अशा प्रकारे वीस काडयांनी आपल्या जगासंबंधीच्या भावना व्यक्त करताच एकदम कुणा एकाचा त्या रिकाम्या आगपेटीवर पाय पडतो व ती चिरडून जाते. दिवाकरांनी या रुपकांतून माणूस जगाकडे किती भिन्न-भिन्न दृष्टीने बघतो हेच सांगितले. ‘जग केवढे तुझ्या-माझ्या डोक्या एवढे! या म्हणीनुसार प्रत्येकाचा जगासंबंधीचा अनुभव वेगवेगळा असतो. तोच यात दिवाकरांनी चित्रित केला आहे.

दिवाकरांनी ‘जातिभेद नाही कोठे?’ या छटेत निसर्गाला हाताशी धरून त्याच्या करवी माणसा - माणसातील जातीभेदावर कडाडून हल्ला चढविला आहे. आजपर्यंत अनेक थोरा-मोठ्या व्यक्तींनी जातीभेदावर हल्ले केले. जातिभेद समूळ निपटून काढण्याचा प्रयत्न अनेकांनी आजवर केला. तरीही भारतीय

परंपरेतून जातिभेद पूर्णतः नाहीसा झाला नाही. अजूनही तो भारतीय परंपरेला चिकटून आहे. हा जातिभेद परमेश्वराने निर्माण केला आहे असे काहींचे मत आहे. तर काहींचे म्हणणे असे आहे की, जातिभेद मानवाने निर्माण केलेला आहे. असे सांगून दिवाकर पुढे म्हणतात - माणसाला तरी जातिभेद कोठे नको आहे ? माणूस सतत आपल्यातील दोष इतरांच्या माथी मारत असतो. एखादा कर्तृत्वाने पुढे जात असेल तर त्याला मागे खेचण्यात मानव जात पुढे सरसावताना नेहमीच दिसते. निसर्गातील किती तरी गुण मानवाला घेता येण्याजोगे आहेत. नारळाची झाडे आपल्यापेक्षा उंच आहेत म्हणून इतर छोटी झाडे गयावया करीत असताना आपल्याला कधी दिसत नाहीत. तसेच कोकिला गाते म्हणून इतर पक्षांनी काय गायचे सोडले आहे का? तात्पर्य - लहान असो किंवा मोठे प्रत्येकाचा अभिमान आणि स्वाभिमान तेवढाच महत्त्वाचा असतो. जगाचे सौंदर्य वाढविण्याचे काम प्रत्येकाला समान पातळीवर आहे. ही कामगिरी जेवढ्या उत्साहाने निसर्ग, निसर्गातील इतर घटक बजावीत असतात तेवढ्याच उत्साहाने हे काम माणूस करताना दिसत नाही. त्याच्या ठिकाणी असणारा 'मी' पणा याला कारणीभूत आहे. हा 'मी' पणा माणसाने सोडावा. केलेल्या कामाच्या फळाची अपेक्षा न करता निरपेक्ष बुद्धीने ते परमेश्वराला अर्पण करावे असे आपल्या धर्मग्रंथ असणा-या गीतेत पुरातण काळापासून सांगून ठेवले आहे. पण त्याचा काहीच परिणाम माणसावर होत नाही. या अहंकारापोटी माणूस माणसाला अगदी खायला उठला आहे. जाती-जातीतील भेदामुळे माणसातील चांगुलपणा लोपत चालला आहे. आजही या प्रवृत्तीत फारसा बदल झाला आहे असे आपणाला ठामपणे म्हणता येत नाही. कारण आज २१ व्या शतकाकडे वाटचाल करीत असताना देखिल आपल्याला जातीय दंगली झालेल्या पहावयास मिळतात. हे जातीयभेदाचेच घटक नाही का ?

मुळातच जातिभेद म्हणजे माणसातील स्वार्थीपणाचा अतिरेक होय. स्वार्थापोटीच जाती-पाती निर्माण झालेल्या दिसतात. या जातीची व्याख्या करणे तसे शहाणपणाचे नव्हेच. तरीही 'जी मनावून कधीही पुसली जात नाही ती

जात होय' असे असल्यानंतर मग जातिभेद पूर्णतः नाहीसा करणे किती अवघट काम आहे हे लक्षात येते. जाती-पातीचा विचार करता असे वाटते - अरे माणसा-माणसा कधी होशील माणूस ? हा प्रश्न एकविसाव्या शतकाच्या उंबरठ्यावरून वाटचाल करित असताना सोडविण्याचा प्रयत्न तुम्ही आम्ही केला पाहिजे. जातीपाती न मानता एकजिन्सी समाजरचना निर्माण केली पाहिजे. आणि माणूस ही एकच जात आहे हे सप्रमाण सिद्ध केले पाहिजे. १९ व्या शतकात लोकहितवादी, फुले, जांभेकर, शाहू महाराज यांनी आपल्या लेखनात अशा सामाजिक सुधारणांना अग्रक्रम दिला. त्यामुळेच त्यांच्या साहित्यात मर्मभेदी भावनेचा अविष्कार वाचायला मिळतो.

अशा प्रकारे दिवाकरांनी आपल्या नाटयछटेतून अनाथ विधवा, अन्यायग्रस्त स्त्रीया, पुनर्विवाह, पुनर्जन्म, दारिद्र्य, जातीभेद, प्लेग सारख्या रोगांच्या साथी, अंधः श्रद्धा, पुरुषप्रधान संस्कृतीतील पुरुषांची अरेरावी, बालाजरठविवाह यासारख्या अनेक सामाजिक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न त्यांनी केलेला दिसता. व्यक्तीगत जीवन जगत असताना देखिल त्यांनी सामाजिक भान ढकू दिले नाही. हे त्यांची असणारी आत्मिक बांधिलकी; साहित्यिक बांधिलकी, आणि सामाजिक बांधिलकी यावरून लक्षात येते.

संदर्भ ग्रंथ सूची

अ.न.	पुस्तकाचे नांव	लेखक
१.	दिवाकरांच्या नाटयछटा	संपादक विजय तेंडुलकर
२.	समग्र दिवाकर	डॉ. सरोजिनी वैद्य